

ազգեցութեան ըստի ճշգրտել կ'իյնայ բանա-
սիրութեան, որուն համար առաւ նիւթ կ'ըն-
ծային պատմագիրքը Ա. Յէր Միքէլեան եղաւ
առաջին ձեռնարկուն այս ստապիրդին մէջ
եւ փորձեց ուսումնասիրել Բիւզանդական
ազգեցութեան ըստի մեր եկեղեցւոյն վրայ
Die armenische Kirche in ihren Be-
ziehungen zur byzantinischen երկով
(Leipzig 1892), որ շատ անշարժ գա-
տուեցաւ ժամանակին եւ է ոյժով, երկրորդ
բայն կ'առնու. Ե. Վ. Յէր-Միքէլեան առաջի-
կայ ուսումնասիրութեամբ՝ նիւթ առնելով
իրեն Ասորոց յարաբերութիւնը մեր եկեղեցւոյն
հետ. հեղինակն ծանօթ ասորի եւ եւրոպական
այլ եւ այլ լեզուաց կրցած է օգտուիլ առ այս
բազմաթիւ մատենագրութիւններէ ռազմի
(Հմմտ. մատենախօսական ցանկէ էջ 198—200)
եւ զէպք ենք խոստովանել կանխաւ թէ ց-Ը-ը՝ է
իւր ծրարդոյն մէջ, Ուսումնասիրութիւնն կը խո-
րագրէ:

Թէ Լոյ Եփեմ-ոյ յարաբերութիւնն Ասորոց
Եփեմ-ոյն հետ Բիւզ-ոյնէն ի՞նչ ծ-Գ-բ-ու, քա-
հոյ եւ արդի քղերաց, որ պատարաստուած էր
նախնարար իրեն փխլաւ ուսումնասիրան ստա-
նալու համար քննաձառ եւ կիսով չափ (Ա. Բ.
գլուխներն էջ 1—59) հրատարակուած էր
1904ին, ապա ամբողջակէ՞ լը՞ծ Ժեռու. von
Gerhardt-ի եւ Harnack-ի հրատարակած
Text und Untersuchungen zur Geschichte
der altchristlichen Literatur-ի մէջ (Neue
Folge, XI. Bd. 4. Heft), Գործոյն նպատակն
շատ պարզ է. կը գիտէ հեղինակն ասորի եւ
հայ ազգերնեք հանել երկու եկեղեցեաց
Ասորոց եւ Լոյսոց միջեւ ծ-Գ-բ-ու վերջ յար-
բաբերութեանց եւ պարտ փոփոխակի բրած ազ-
գեցութեանց պատմութիւնն, առ այս քննակա-
նաբար սկիզբ պիտի ընէր հայ եկեղեցւոյ ծա-
գումն, որ առաջին դարն կը սանի զմզ, որ
առաջին քայլերուն իսկ ընդ առաջ կ'ըլլեն ա-
սորական յարաբերութիւնը (Թագեռու) Ագգէ
եւն), որոնց հիմն, ինչպէս կը նկատէ հեղինակն
աւանդութիւնն է լոյ, մերկ պատմական ստու-
գումներն (p. 1) — այս միտմութիւնն կը տեսն
մինչեւ Գ. դար, երբ լուսաւորչի առ յունական
արեւելքն — ծագելով փոքր ինչ լուսաւո-
րութեան նշոյններ կը ցոլանան անարագութեան
աշխարհի մէջ, Գրգգգ թէ եւ, յունական հա-
սանքի տալեւ կը բանաբ Ծոփաց դանքը, սակայն
չգոցեց միեւնոյն ժամանակ նաեւ Արուստանի
առհմանները, միանգամայն ասորի հզօր գործա-

կիցներ ունէր հետը, Հեղինակն ոչ միայն պատ-
մական հիման վրայ կ'ապացուցանէ ասորի տարեց
Հայոց եկեղեցական նուիրապետութեան եւ կրո-
նաւորութեան վրայ ունեցած ազգեցութիւնն,
այլ եւ հայ եկեղ. լեզուին վրայ կը նշմար
նշոյնը (p. 11), կամեղիկոններ, հզօր տներ կը
գտնէ ի հայս ասորական ծագմամբ (յիշենք
յատկապէս Ագգէնոս Գոռնը, զոր ասորի կը հա-
մարի, p. 15—16), եւ վերջապէս գեղեցիկ
կերպով կը պարզէ հայ մատենագրութեան կրած
ասորական ազգեցութիւնն (pp. 21—27), Այս
ամենը նախնարար շրջանի համար են, եւ կը
կազմեն Ա. գլուխը (p. 1—29), ի հարկէ կան
այս շրջանի մէջ գեւ շատ ինչիրներ, որոնք հոս
կամ չեն շոշափուած եւ կամ շատ համառօտ-
քննուած են, բայց այս բին չի գներ Գործոյն,
չըլլալով յատկապէս իւր ծրարքին էական մասը,
ինչպէս կը խոստովանի հեղինակը Յառաջարա-
նին մէջ (p. 5). Եւ արդէն արեւմտեայ համար
ձառուած է այս մասին ընդարձակ Dr. S. Weber-ի
Die kath. Kirche in Armenien գեղեցիկ
երկասիրութեան մէջ (Freiburg, 1903):

Կարեւորագոյն եւ աւելի հետաքրքրական
են յարաբերութիւնը վեցերորդ դարուն, երբ
բովանդակ արեւելքի մէջ մեծ յուզմանց մէջ էր
Եկեղեցին եւ իւրաքանչիւր ազգի ապագայ կ'ար-
բոշէր, ազգեցիկ եւ նշանաւոր եղաւ այս միջո-
ցիւ ալ ասորական ազգեցութիւնն: — Հարկ է
կանխել ըսել թէ այս եւ յետագայ գլխոց մէջ
հեղինակին կ'իյնայ առաջնութիւնն Զ եւ Ե-
ջորդ դարոց հայ եկեղ. պատմութեան քննու-
թեան, վասն զի թէ եւ հոս եւ հոս եղած են այս
մասին քննարկութիւններ (Հմմտ. մեր ուսումնա-
սիրութիւնն «Պետրոս եպ. Սիւնեաց», ՀԱ. 1903,
1904, մանաւանդ Հ. Գամբրըճեանի Իրաւա-
խոհի կեղծեաց Բ. մասը՝ Պատմութիւն Միա-
բնեայ ազնոցոյն ի Հոյս) բայց այսպիսի տեղեր
կամ ըստ դիպաց կը փոսուի յիշեալ նիւթոց
վրայ կամ անտիպ մնացած են: Գրեթէ նոյն եղ-
բակցութեան յանգամ է Հ. Գամբրըճեան յի-
շեալ գրոց մէջ Զ դարը, պատմութեան նկատ-
մամբ (հիմնուած միշտ Թղթոց Գրոց վրայ), ԶՊ
այժմ Զէր-Միկայիւսեան կը հանէ:

Հայք Նետադական արեւոյն՝ շնորհիւ
Պրոկիւն նախադրուածեանց, առաջին թափով
մեր ժեցին, բայց այսպէս չեղաւ Եւսիքականաց
հանգէպ. մինչեւ Զ դար Հայք անծանօթ մնա-
ցին այս յոյգերուն եւ միաձայն Յունաց, Կ. եթէ
վրայ եւ Արուստից հետ վաղարշապատի, Ժող
ղովոյն մէջ (505/6) արտաբերեցին Անաստասար

Հրամանին համեմատ՝ Զենոնի հենոսիկոնին եւ այսու լռելեայն մերժեցին ֆաղկեզոնի ժողովն, վարձանն նորէն «Հռոմոց հետ նոյն հաւաքըն ունենան էր, ժողովէն քիչ ետքը (608) ասորիքէն կու գան քանի մը «ուղղակառ» (միաբնեայ) ասորիներ թղթով մը, ուր միարեայ վարդապետութիւնն կը դաւանուէր, եւ Բարգէն կը ստորագրէ՝ ուղիղ հաւաքը հռչակելով բովանդակութիւնն. լուս կը դիտէ հոս հեղինակն թէ անհասարկն է հետեւապէս ժխտել Հայոց դաւանութեամբ միարեայ աղանդոյն մէջ (p. 41). Իննդի մը հարկ է ընել հոս. չեղան Բարգէնի ընդդիմացողներ. այսպիսի խնդիր չէ յարուցած Տէր Մինասեան. բայց կարեւոր էր, Բարգէնի դաժ իւրեւ 502/3 նշանակուելով (p. 39), րնականապէս այս միջոցներուն կ'իյնայ Յովհաննէս Մանգալունայ մահն եւ Ղ. փարպեցի իւր թուղթն, ուր «երանելի, է արգէն Յովհան, գրած կ'ըլլայ 502էն ետքը. ո՞վ է յիշեալ թղթի մէջ ակնարկուած Նաթողիկոսն եւ ի՞նչ պատճառաւ Ղազար կ'ընդդիմարանէ անոր, Հ. Գաթըրճեան շատ իրաւամբ ըսարգէն կ'ենթադրէ հոս եւ անոր Մարուք հանգէպ ցոյց առած բարեկամութեան գէժ՝ ուղղուած կ'ընդունի տրառնմբերը... (անս մանրամասնութեամբ չեղծիք, Բ.)

Հոս զգոյր չարին Հայք. թէեւ մեզի անծանօթ է 508—548 գրեթէ կէս դարու միջոց, Հայաստանի եկեղ. պատմի թիւը, օակայն հարկ է ենթադրել թէ ժամանակի պարզայայտ համեմատ ընթանալով յիստ չկեցան Հայք ընդգրկած միարեակութենէ: Այս ժամանակներս (518) Անտիոք եւ Աղեքսանդրիա մեծ վրդովման մէջ էր միարեակութիւնն. Բուստինոս (518—27) կայսերական գահն բարձրանալու պէս կը հրամայէ կամ ընդունիլ ֆաղկեզոնի ժողովն կամ հրաժարիլ եպիսկոպոսութենէ: Հրամանիս համաձայն Անտիոքի փախստեայ կը հասնի Աղեքսանդրիա Սե. երոս պատրիարք, որուն կ'ընկերանայ Նաեւ Բուլիոս Աղիկառնացի եպիսկոպոսը, որոնք որչափ ալ կարծակից էին ի սկզբան, շուտով զինեցան իրարու դէմ ֆրիստոսի մարմնոյն ապականացու կամ ոչ ըլլալու նկատմամբ. եւ ահա ծագեցան ապականագականից եւ անապականագականից հերձուածներն, որոնք մեծ յուզում յառաջ բերին ասորական տարեւելքի մէջ: Եղբայրներն Սե. երեւոյնք եւ Բուլիանոք (անապականապաշտեանք) հարկադրուեցաւ տեղի տալ եւ ամփոփուիլ. վերջիններէն կը խառուի ի Հայս առ Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոս՝ Արգիշտի առ

Նուն երեց մը յամի 548^(*) եւ կը ձեռնադրուի եպիսկոպոս: Արգիշտի նոր առաքեալ կը հանդիսանայ ի Հայս եւ կը քարոզէ յուլիանեան հերձուածն (համա. p. 42—49) իրաց անտեղեակ հայերուն: Արգիշտի գերն մեծ եղանք է Հայոց եկեղ. պատմութեան մէջ. առաջն ստրակոսի իր օրով մոծուեցաւ ի Հայս անշուր պատարագելու սովորութիւնն՝ որ յուլիանեան (անապականագականից) վարդապետութեան պարզ հետեւութիւն է. թէեւ կը լռէ այս մասին հեղինակն: Արգիշտի մինչեւ 560 Հայաստան էր, եւ աղեքսանդրիան գեա երկար ժամանակ ձեռք Հայոց վրայ. իւր մասին երկար կը խոսուի De rebus Armeniae անանուն ժամանակակից հեղինակի մը յուշարէն գրութեան մէջ, սրուն անծանօթ կ'երեւայ Տէր Մինասեան: Այսպէս Հայք ընդունեցան Նաեւ յուլիանեան աղանդը. այս կողմանէ կարծակից չենք կրնար ըլլալ հեղինակին յայնմ թէ «Հայոց եկեղեցին ոչ միայն բառին սովորական իմաստով, այլ «կլէմէոս» եւ այն միջոցով ընդունեցան միտեալ էր, եւ թէ հայ մատենագիրք ալ նոյն յուլիանական վարդապետութիւնն քարոզած են, թէեւ աւելի Յակոբիկեանց (Սե. երեւոյնք) հետ շոշափման մէջ ըլլալով, բոս երեւութիւն սեւերեանց մտեցած են (Եղբ. VI եւ 136—151). Երբայի Արգիշտի ի Դուին էր եւ ցորեպի որ անոր աղեքսանդրիան կը տանէր (գրեթէ մինչեւ Եղբ. Բ. ի մահը † 574) ձեռքին Հայք հաստատուն Բուլիանեան աղանդոյն մէջ, բայց այնուհետեւ առկա տակաւ մասնուեցաւ մոռացութեան վարդապետութիւնն, եւ ձեռք միայն ընկալեալ սովորութիւնն (Սուրբ Աստուած որ խաչեցարիւն անշուր պատարագել). թէեւ չունինք բացայայտ մերժման ձեւ, մանաւանդ թէ հակառակէն պատիւ ընծայուած կը տեսնենք Բուլիանեայ «սուրբ» վերագրել (Բ. դարուն, Ստեփանոսի թուղթ առ պատր. Անտիոքայ, Գ. թղթ. էջ 329, համա. եւ էջ 491 Զրոյցը կոմիտասայ եւն. Ստեփանոսի թղթի մասին ՀԱ. 1904, էջ 309) եւ զԱրգիշտի իրեւ սուրբ Յմացուցի մէջ առաջնուած, սակայն նկատելով յաջորդ դարուց մատենագրաց բացատրութիւնք ֆրիստոսի մարմնոյն որպիսութեանց վրայ, անհշուտ է յուլիանեան անուանել զՀայերը. լաւագոյն է կոչել փոխքեւանեան, բայց ոչ Բուլիանիս, վասն զի կայ ըստ մեզ՝ նկատելով ժամանակակից բացատրութիւնքն, տարբերութիւն Բուլիանոսի եւ փոխքեւանի վարդապետութեանց մէջ, «անապականացու», բառն

պէտք չէ պատրել զմեզ, Յուլիանոս «անապական եւ անմահ», կը քարոզէր Քրիստոսի մարմինն «մինչեւ ցլաշէլութիւն», եւ «որպէս յետ յարութեանն եր անապական եւ անմահ, նոյնպէս եւ յառաջ քան զյարութիւնն» (Յովհ. հրապ. Երուսաղէմի թուղթ առ Աթոս, հմմտ. եւ խոսքովիկ) հետեւարար «առ առջ, եր Քրիստոսի մարմինն, մինչ փոքրսն կը վարդապետէր. «մէն Բարդուղիմէոս ի մեղաց» աշուրիկն եւ ինչպէս, Այս եւ Հայոց ուսուցանելու այս իմաստով Հայք «անապական» դաւանեցով Քրիստոսի մարմինն, Յուլիանոսի կարծիքն կը բաժնատուեն ակականադաւան Սեւեականներէն, որոնց «պաշտօնացու», բառով իմաստան ալ ի նոյն կը յանգէր, ինչպէս տեսնուեցաւ Մանազկերտի 726ի ժողովոյն մէջ։ Արդարեւ մեծ եղած է փոքրսնի ազկեցութիւնն ալ Հայոց վրայ (p. 150 տ. 1), առ այս փաստոր վկայ են նաեւ մատենագրիս գրութեանց հայ թարգմանութիւնը, որոնց հնութիւնն 548էն յառաջ կը բարձրանայ, եւ ամենայն հաւանականութեամբ միարեւել Ստրոնցի միւրոգութեամբ մուծուած են Հայոց մէջ։ Արդիւ յանգամ իւր առ Նիսիւս թղթին մէջ օգտուած է ուղղակի հայ թարգմանութենէ, եւ ասանց յիշատակելու անունն՝ բառական օրինակած է սողեր. ահա հաստատ էր։

Առ ի կուսեն մարմին անապական եւ շունչ անփոփոխելի, զի անապականութեամբ մարմնացաւ, եւ զմարմին մեր արար մարմին իւր, եւ զունջ մեր՝ շունչ զիմ իւրոյ։ Բնակեցաւ յարգանդին զիննամանայ, որ նկարէ զսաղմ յարգանդի, ծնաւ որպէս զմարդ եւ ոչ ելոյն զկուսութիւն ծնողին»։ (Գրք. թղթ. 64)։ Նոյնն բառական յառաջ կը բերէ Ստեփանոս իմաստասէր «փոքրսն եպիսկոպոսի, անուամբ (հրտ. Տէր-Մկրտչանի, ԱՐՏՏ, 1902, էջ 279, տող 163—167)։ Սեղ շարունգեցաւ որոշել թէ փոքրսնի որ գրութենէն է։ Յամենայն դէպս մեծ նշանակութիւն պիտի ունենայ կէտիս լուսաւորութիւնը բովանդակ թղթին համար։

Յուլիանոսն ազանգն որչափ ալ սիրով հիւրընկալուեցաւ Գունոյ կաթողիկոսարանէն, սակայն չեղունելի չեղաւ ընդհանրութիւն. ոչ շատ վերջը (557—560?) Աղունք եւ Սիւնիք բաժնուեցան Հայոցմէ եւ ընդգրկեցին Քաղկեդոնի ժողովն, որոնց հետ միացան ապա՝ եւ Վիլք (598/9, բաժնուեց 608/9)։ Մտադրութեան արժանի է թ. եւ Գ. զլիսց մէջ Զ.—Է դարուց հայ կաթողիկոսաց գահակալութեան ճշդուած

ժամանակագրութիւնն (p. 39, 42, 56, 60.—61), որ յամենայն կը համընթանայ 1903ին մեր գծած թուականներու հետ (ՀԱ, 1903, էջ 250)։

Յուլիանոսաց զօրանալովն՝ Սեւեանք չկրցան մուտ գործել Հայաստանն թէեւ փորձեցին, բայց դրացիութիւնն առիթ տուաւ հաւորդակցելու իտարու հետ. այս մասին նուիրուած է Գ. զլուին (p. 59—91 եւ 170—97), ուր մանաւորապէս կը խօսուի Մանազկերտի 726ի ժողովոյն եւ նոյն առթիւ յուզուած խնդրոց վրայ այս նկատմամբ առիթ ունեցած ենք յարգելի շեղինակին կարծեաց հետ ծանօթանալ մեր «խոսքովիկ եւ իւր երկատիրութիւնները» (ՀԱ. 1904—1905) ուսումնասիրութեան մէջ։ Յիշատակելու արժանի է հոս Յակոբ Բարսեղեոսի ընծայուած խոսքովիկ—Նիւն այն առիթ, ուր կ'ըսուի թէ այս հաւատքն կ'ընդունին նաեւ ի Հայ, հետեւաբար Յակոբիկներն (Սեւեանք) տարածուած էին նաեւ Հայաստան (հմմտ. Analecta Bollandiana, XXIV, (1905) fasc. II. p. 271, Petersի մատենախոսութիւնն, pp. 269—272)։

Թատուկ զլուիններով կը ճանաչուին նաեւ Թ.—Ժ.Բ. (p. 91—122) դարուց յարաբերուած թեանց վրայ, երբ ծիսական խորութեանց պատճառաւ նորէն բարբոքած էին երկաթղովանի կրքեր, ինչպէս կը տեսնուի Բարձրեւորի Յովհ. Բարդուղիմէոսի եւ Գեորգ Գ. կաթողիկոսի թղթակցութիւններէ. նշանաւոր են նաեւ Հնորհայեց թղթակցութիւնը Յակոբ (Գրիգ.) Բարսեղեոսի եւ Սիւր. Ասորի պատրիարքի հետ (p. 117—136), մանրամասնութեանց մէջ չենք մաներ։ Առանձին զլուին մը (Զ) նուիրուած է նաեւ «Քանի մը հայ վարդապետաց Քրիստոսի մարմնոյն եւ կրից մասին Է. դարէն ի վեր ուսուցանած վարդապետութեան» (p. 136—151)։ Եւ Թատուկ թատիկ մէջ կը թարգմանէ հեղինակն քանի մը վաւերագիրներ, Բարսեղի Ա թուղթն (կիսով չափ, p. 152—7), Ասորոց առ Ներսէս, Ներսէսի եւ Արդիւնի թղթերը (p. 157—166), խոսքովիկ գրութիւններէն քանի մ'էջ (p. 167—170)՝ կը յարգեն Յուլիանոսի թատուկ (p. 170—197), զորոքը հարկ տեսած է կցել Սիւր. Ասորոց ժամանակագրութեան նոր հրատարակութեան օգտուելով։ Կը վերջանայ աւանդաբանութիւն ճոխ Մատենագիտութեամբ (Literatur) եւ անուանց ցանկով (p. 198—200 եւ 201—212)։

Այս համառորդ ակնարկէս փոքր ի շատեկարելի եւ ամբողջ գործոյն վրայ գաղափար կազմ

